

Spis treści

Wstęp	11
Rozdział pierwszy. Odradzanie Bundu	23
Powstanie Komitetu Lubelskiego (24 września 1944 r.)	
Początek powojennej działalności	24
Konferencje i zjazdy ogólnokrajowe partii – ustalenie programu Integracja środowiska	27
Powstawanie komitetów – rozmieszczenie, liczebność, liderzy partii	35
Cele i zadania komitetów. Praca w komitetach	38
Program polityczny w nowej rzeczywistości	40
Rozdział drugi. Bund na „żydowskiej ulicy”	45
Centralny Komitet Żydów w Polsce miejscem sporów międzypartyjnych	45
Bundowcy a działalność miejscowych komitetów żydowskich	54
Prasa CKŻWP: „Dos Naje Lebn” i „Biuletyn Żydowskiej Agencji Prasowej”	60
Rozdział trzeci. Bund na „polskiej ulicy” politycznej	63
Stosunek Bundu do polityki „Polski Lubelskiej”	63
Przedstawicielstwo Bundu w KRN i w radach miejskich	65
Współpraca Bundu z PPS	68
Relacje i kontakty z PPR	71
Rozdział czwarty. Formy działalności partyjnej	75
Komitety lokalne	75
Komitet Warszawski Bundu	87
Obchody pierwszomajowe i jubileusze	91
Spór o język żydowski (jidysz)	98
Spółdzielczość – idea produktywizacji	102
Pomoc socjalna dla członków i sympatyków partii	106

Prasa i inne wydawnictwa Bundu	109
Komisja Historyczna przy CK Bundu oraz udział bundowców w kształtowaniu wizerunku walki antynazistowskiej	123
Rozdział piąty. Bund a syjonizm	143
Antysyjonizm	143
Stosunek do syjonistów	146
Bund a emigracja i emigracjonizm	149
Obozy dla uchodźców (<i>Displaced Persons</i>)	154
Dzieci żydowskie	156
Krytyka 22 Kongresu Syjonistycznego	156
Stosunek do Światowego Kongresu Żydowskiego	157
Stanowisko wobec Palestyny – „Jiszuw palestyński nie jest nam obcy”	159
Stanowisko Bundu wobec powstania państwa Izrael	162
Rozdział szósty. Kontakty z „zachodnim” Bundem	165
Współpraca z instytucjami bundowskimi poza Polską	165
Natura sporu między „zachodnim” a „polskim” Bundem	173
Udział w Światowej Konferencji Bundu (Bruksela 1947 r.) – początek końca współpracy	183
Wystąpienie ze światowego Bundu	188
Rozdział siódmy. Proces likwidacji Bundu	193
Konferencje – Wrocław (kwiecień 1948 r.) i Łódź (październik 1948 r.)	193
Likwidacja opozycji – wykluczenie z partii osób o „odchyleniu prawicowo- -nacjonalistycznym”	201
Likwidacja Bundu 16 stycznia 1949 r.	203
Komisja Likwidacyjna	204
Stosunek byłych bundowców do sytuacji w Polsce	206
Zakończenie	211
Aneksy	221
1. Rezolucje uchwalone na Krajowej Konferencji Bundu w Łodzi w dniach 16– –17 czerwca 1945 roku – (platforma polityczna Bundu w powojennej Polsce)	221
2. Rezolucja Centralnego Komitetu Bundu uchwalona 30 lipca 1946 roku	223
3. Rezolucja ogólnokrajowej narady Bundu w sprawie pogromu w Kielcach	224
4. Rezolucja CK Bundu [p]o Konferencji Socjalistycznej w Antwerpii	225
5. Deklaracja Frakcji Bundu (w CKŻwP), złożona w CKŻwP przez ob. [Salo] Fiszgrunda w sprawie przystąpienia do WJC (Światowego Kongresu Żydowskiego)	227
6. Rezolucja Polityczna (Bundu w Polsce w sprawie wystąpienia z Komitetu Koordynacyjnego Bundu)	228

Spis treści	9
7. Pismo Centralnego Komitetu Bundu w Polsce do Kongresu Zjednoczeniowego Partii Robotniczych w Polsce w Warszawie	230
8. Rezolucja Nadzwyczajnego Zjazdu Bundu w Polsce uchwalona 16 stycznia 1949 roku	231
Wykaz skrótów	235
Bibliografia	237
Źródła archiwalne. Polska	237
Źródła archiwalne. Izrael	239
Źródła archiwalne. USA	239
Źródła archiwalne. Wielka Brytania	240
Źródła filmowe	240
Źródła publikowane	240
New Life in Ruins. The Bund in Poland in the Years 1944–1949. Summary	255
Indeks osobowy	259
Spis fotografii	267

Wstęp

*Naszą ojczyzną jest Polska, w Polsce
leży nasza przyszłość¹.*

Jesienią 1944 r., na ziemiach polskich oswobodzonych z okupacji niemieckiej i zajętych przez Armię Czerwoną, wraz z formowaniem się władz tzw. Polski Lubelskiej, zaczęło odradzać się życie społeczności żydowskiej: reaktywowano lub zakładano nowe żydowskie instytucje. Były to m.in.: Centralny Komitet Żydów w Polsce (dalej: CKŻwP) oraz lokalne komitety żydowskie; Towarzystwo Ochrony Zdrowia przy CKŻwP (dalej: TOZ); Organizacja Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej (dalej: ORT), Teatr Żydowski. Jednocześnie na tzw. żydowskiej ulicy² rozkwitało na nowo życie polityczne. Jedną z partii, która odrodziła się w kraju dźwigającym się z pożogi wojennej i skupiła tych nielicznych Żydów, którzy przeżyli okres zagłady w Polsce lub na obczyźnie, był istniejący od 1897 r. Jidiszer Algemejner Arbeter Bund – Ogólnożydowski Związek Robotniczy „Bund” (dalej: Bund), działający w Polsce do 1949 r.

Obecna monografia poświęcona jest działalności „polskiego” Bundu³ w latach 1944–1949, w granicach Polski pojałtańskiej. W II Rzeczypospolitej Bund był jednym z najliczniejszych i najlepiej zorganizowanych obozów politycznych działających

- 1 Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), zespół Bund, akta nieuporządkowane (dalej: akta n.), Michał Szuldenfrei, Referat polityczny wygłoszony podczas Pierwszej Krajowej Konferencji Bundu w Łodzi, 16–17 VI 1945 r.
- 2 Określenie „żydowska ulica” było używane już w okresie II Rzeczypospolitej przez społeczeństwo żydowskie, w celu odróżnienia polskiej sceny politycznej od działalności partii politycznych wśród Żydów w sztetlach i dzielnicach żydowskich w dużych miastach, w tym wyborów do wyznaniowych gmin żydowskich.
- 3 Określenie „polski” Bund nie było używane przez samych bundowców w powojennej Polsce. Jest to termin stworzony przeze mnie i równoznaczny z określeniem: Bund w Polsce po wojnie. Określenie to ma wskazywać na terytorium działalności i istnienia komitetów, w odróżnieniu od działalności bundowców z Polski po wojnie w ramach Reprezentacji Bundu Polskiego w Ameryce oraz w krajach Europy Zachodniej.

w środowisku żydowskim⁴. Partia nie zaprzestała działalności również po wybuchu II wojny światowej na terenach okupowanych przez Niemcy. W gettach powstały konspiracyjne komitety Bundu, z Centralnym Komitetem w getcie warszawskim, które obok działalności partyjnej, wydawania prasy konspiracyjnej, zajmowały się pomocą materialną wśród członków organizacji bundowskich. Żydowscy socjaliści brali również udział w powstaniu w getcie warszawskim⁵. Odnośnie do bundowców na terenie ZSRS podczas II wojny światowej, zostały opisane głównie losy 2 przedwojennych przywódców partii – Wiktora Altera i Henryka Erlicha – w sowieckich więzieniach⁶.

- 4 Dowodem na wysokie poparcie Bundu w środowisku żydowskim były np. wyniki wyborów do Sejmu w 1928 r., kiedy uzyskał 80,3 tys. głosów na 556 tys. oddanych na listy żydowskie, przez co znalazł się na 3 miejscu za Zjednoczeniem Stronnictw Narodowo-Żydowskich oraz Ogólnożydowskim Blokiem Wyborczym. Przedstawiciele Bundu zasiadali w radach miejskich. W 1919 r. np. było 160 bundowskich radnych, w tym: 5 w Łodzi, 7872 głosów i 5 radnych w Warszawie, co stanowiło około 20% głosów żydowskich, 2416 głosów i 5 radnych w Lublinie, 2036 głosów i 5 mandatów w Tomaszowie Mazowieckim, 577 głosów i 7 radnych w Makowie Mazowieckim. W XII 1922 r. odbyły się wybory do drugiego sejmiku, w których bundowcy zdobyli 81 473 głosów (informacje za: *Di geszichte fun Bund*, t. IV, red. S. Dubnow-Erlich, I. Sz. Hertz, Ch. Sz. Kaźdan, E. Szerer, Nowy Jork 1972, s. 33, 36). Wraz ze zwiększającym się kryzysem ekonomicznym, Bund koncentrujący się na problemach klasy robotniczej zyskiwał coraz większe poparcie. W 1936 r. okazał się najsilniejszą partią żydowską podczas wyborów do rady miejskiej w Łodzi oraz w wyborach do zarządu wyznaniowej gminy żydowskiej w Warszawie. W Łodzi od chwili odzyskania przez Polskę niepodległości Bund był jedną z partii, które cieszyły się ogromnym poparciem wśród społeczeństwa żydowskiego. Przykładem tego jest chociażby fakt, że w wyborach do Rady Miejskiej w 1919 r. uzyskał 25% głosów wyborców żydowskich i zdobył 5 mandatów radnych. W 1923 r. uzyskał 21% głosów wyborców żydowskich, w 1927 r. – 5 mandatów radnych. W 1934 r. – 3 mandaty radnych, a w 1936 r. aż 48% głosów wyborców żydowskich, co dało mu 6 mandatów. W 1938 r. zdobył 11 mandatów. Ogółem w Radzie Miejskiej Łodzi zasiadało w jednej kadencji 75 radnych z Bundu (informacje za: P. Samuś, *Łódzka organizacja Bundu. Od początku do roku 1939*, [w:] *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000, s. 262–263; R.M. Shapiro, *The Polish Kehile Elections of 1936: a Revolution Re-Examined*, Nowy Jork 1988, *passim*; J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczpospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 228, 231). Nt. historii Bundu w latach 1918–1939 zob. również: J. Jacobs, *The Bund in Vilna, 1918–1939*, „Polin” 2013, t. 25; B. Johnpoll, *The Politics of Futility. The General Jewish Workers Bund of Poland (1917–1943)*, Nowy Jork 1967; E. Nowogródzki, *Żydowska Partia Robotnicza BUND w Polsce w latach 1915–1939*, Warszawa 2005.
- 5 Zob. np.: *En Direct du Ghetto. La presse clandestine juive dans le ghetto de Varsovie*, red. D. Blatman, Paris 2005; D. Blatman, *For Our Freedom and Yours. The Jewish Labour Bund in Poland 1939–1949*, Londyn–Portland 2003; *idem*, *The Bund at the Beginning of the German Occupation of Poland*, „Gal-Ed” 1993, nr XIII; B. Johnpoll, *op. cit.*; B. Goldstein, *Finef jor in warszewer geto*, Nowy Jork 1947; Archiwum Ringelbluma. *Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*. t. XVI: *Prasa getta warszawskiego: Bund i Cukunft*, cz. I: *Bund*, wstęp, oprac. M. Rusiniak-Karwat, cz. II: *Cukunft*, wstęp, oprac. A. Jarkowska-Natkaniec, Warszawa 2016.
- 6 G. Pickhan, „That Incredible History of the Polish Bund Written in a Soviet Prison”: *The NKVD Files on Henryk Erlich and Wiktor Alter*, „Polin” 1997, t. 10, s. 247–272; Sh. Redlich, *War, Holocaust and Stalinism. A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*, Luxemburg 1995; D. Urzyńska, *Kontakty Adama Ciołkosza z przywódcami Bundu Wiktorem Alterem i Henrykiem Erlichem*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1999, nr 3 (191), s. 12–22.

W 2017 r. ukazały się artykuły Martyzny Rusiniak-Karwat, nt. sytuacji członków bundowskich organizacji na terenie ZSRS oraz prób działalności partyjnej pod okiem władz sowieckich⁷.

Powojenna działalność Bundu nie miałyby racji bytu, gdyby nie aktywność młodych socjalistów, członków organizacji młodzieżowej – Jugnt Bund „Cukunft” (Związek Młodych „Przyszłość”; dalej: Cukunft), a także dziecięcej – SKIF – Sozialistischer Kinder-Farband (Socjalistyczny Związek Dziecięcy; dalej: Skif), które współdziałały z Bundem. W pracy skupiłam się wyłącznie na opisanu działalności partii. Organizacje afiliowane przy Bundzie wymagają oddzielnego opracowania, aby, tak jak w przypadku okresu sprzed 1939 r., podkreślić ich samodzielność na arenie politycznej, w tym również zdecydowaną postawę krytyczną wobec ówczesnej sytuacji politycznej w Polsce i niezgodę na samokrytykę oraz dalsze działanie wśród komunistów.

Celem monografii jest pokazanie mało znanej i pomijanej w historiografii działalności Bundu w realiach powojennych, w których zabrakło przedwojennych liderów partii ze wszystkich szczebli jej struktur organizacyjnych oraz zainteresowania programem tej partii wśród ocalałego proletariatu żydowskiego, który ją współtworzył przed wojną. Na przekór stwierdzeniom Marka Edelmana, powtarzanym wielokrotnie w jego licznych wypowiedziach – że Bund po II wojnie światowej prawie nie istniał i nic nie znaczył, że był to wyłącznie ruch społeczny stworzony z sentymentu za przeszłością⁸, ukazać działalność Bundu jako partii – dziesiętkowanej, ale wciąż żywej, która w nowych realiach próbowała zmodyfikować swój program polityczny i zaznaczyć obecność na tzw. żydowskiej ulicy, czyli na forum Prezydium CKŻwP i w komitetach żydowskich oraz na polskiej scenie politycznej. Ukażę ewolucję programu partii, która nastąpiła w wyniku tragicznych konsekwencji wojny, oraz przedstawię nowe odczytanie 3 głównych filarów ideowych Bundu, na których opierał się od początku istnienia, i ich znaczenie dla bundowców po wojnie:

- *dojkajt* (tutejszość);
- *miszpochedikajt* (rodzinnność);
- *jidyszkajt* (żydowskość, to co związane z kulturą i z językiem jidysz).

W ostatnim półwieczu zostało wydanych wiele monografii i artykułów dotyczących różnych zagadnień z życia społeczności żydowskiej w Polsce w latach 1944–1949⁹. Tylko

7 Pokłosie zrealizowanego przez nią grantu, otrzymanego z Narodowego Centrum Nauki nt. *Polityka władz sowieckich wobec żydowskich socjalistów – Żydowskiej Partii Robotniczej Bund – w latach 1939–1957*.

8 Więcej zob. m.in.: M. Rusiniak-Karwat, *Marek Edelman – socjalista i strażnik pamięci. Narodziny legendy (1944–1949)*, „Studia Polityczne” 2013, nr 32, s. 281–298.

9 Zob. m.in.: N. Aleksun, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*, Warszawa 2002; Y. Bauer, *Flight and Rescue. Brichah, The Organised Escape of Jewish Survivors of Eastern Europe, 1944–1948*, Nowy Jork 1970; *idem*, *Out of Ashes. The Impact of American Jews on Post-Holocaust European Jewry*, Oxford 1989; N. Bażanowska, *To był mój dom. Żydowski Dom Dziecka w Krakowie w latach*

nieliczne zawierają informacje nt. Bundu bądź poruszają jedynie wybrane problemy, jak np. książka Natalii Aleksium¹⁰, w której zostały opisane relacje pomiędzy przedstawicielami różnych ugrupowań syjonistycznych oraz bundowcami i komunistami, ukazane na forum przede wszystkim Prezydium CKŻwP. Również August Grabski przedstawił w swoich książkach, poświęconych środowisku komunistów żydowskich przy CKŻwP, m.in. ich stosunek do Bundu oraz poddał ocenie proces samolikwidacji Bundu z punktu widzenia żydowskiego komunisty¹¹. Wiele z pozycji dotyczących tego okresu zawiera jednak tylko wrywkowe informacje na temat Bundu. Przykładem tego jest chociażby album wydany w 2012 r. przez Katowicki Oddział Instytutu Pamięci Narodowej, będący pokłosiem wystawy o tym samym tytule. Przedstawione jest w nim życie społeczności żydowskiej do 1949 r. na Górnym Śląsku, w tym m.in. działalność polityczna poszczególnych oddziałów żydowskich partii politycznych, głównie syjonistów¹². Istnienie Bundu odnotowane zostało w 3 zdaniach, z których jedno deprecjonowało znaczenie partii (*Bund nie cieszył się poparciem w województwie śląskim*)¹³. Wśród bogatego materiału ikonograficznego, zabrakło również fotografii czy kopii dokumentów odnośnie do działalności Wojewódzkiego Komitetu Bundu w Katowicach. Powodem bagatelizowania przez autorkę znaczenia Bundu na tym terenie mógł być m.in. brak dostępu do jednego z głównych zasobów archiwalnych w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma, który nie został uporządkowany, ale też fakt, że album i wystawa powstały przy współpracy Archiwum Kibucu im. Bojowników Gett

1945–1957, Kraków 2011; G. Berendt, *Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud” – „z białoniebieskimi sztandarami w morzu czerwonych sztandarów”, [w:] Między emigracją a trwaniem. Syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holocauście*, red. A. Grabski, G. Berendt, Warszawa 2003; A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949)*, Warszawa 2004; *idem*, *Lewica przeciwko Izraelowi. Studia o żydowskim lewicowym antysyjonizmie*, Warszawa 2008; *idem*, *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2002; M. Grynberg, *Żydowska spółdzielczość pracy w Polsce w latach 1945–1949*, Warszawa 1986; K. Kersten, *Polacy – Żydzi – komunizm. Anatomia półprawd 1939–1968*, Warszawa 1992; *Spółeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, red. A. Lech, K. Radziszewska, A. Rykała, Łódź 2010; J. Mieczkowski, *Żydzi, Niemcy i Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956. Liczba, położenie i działalność polityczna*, Szczecin 1994; J. Nalewajko-Kulikow, *Obywatel Jidyszlandu. Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*, Warszawa 2009; A. Namysło, *Utracone nadzieje. Ludność żydowska w województwie śląskim/katowickim w latach 1945–1970 / Lost Hopes. Jews in the Silesian/Katowickie Voivodeship in Years 1945–1970*, Katowice 2012; L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003; J. Schatz, *The Generation. The Rise and Fall of Jewish Communists in Poland*, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1991; B. Szaynok, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000; *idem*, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007; *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012.

10 N. Aleksium, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny*, Warszawa 2002, podrozdz.: „Obóz syjonistyczny a komuniści żydowscy i Bund na forum CKŻP”, s. 245–266.

11 A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów*; *idem*, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015.

12 A. Namysło, *Utracone nadzieje. Ludność żydowska*.

13 *Ibidem*, s. 114.

w Izraelu założonym przez syjonistów, którzy wyjechali z Polski. W ten sposób objawił się po kilkudziesięciu latach, w nieobiektywnym przedstawieniu rzeczywistości sprzed ponad półwiecza, dawny antagonizm obu środowisk politycznych.

Do końca lat dziewięćdziesiątych XX w. niewielu badaczy zajmowało się historią Bundu w Polsce powojennej. Kwestia ta została poruszona pierwszy raz w pracy zbiorowej, opublikowanej z okazji 100-lecia istnienia partii¹⁴ (polskie wydanie pod redakcją Jürgena Hensla i Feliksa Tycha oraz anglojęzyczne pod redakcją Jacka Jacobsa¹⁵). W tomie znalazły się artykuły Davida Engela, Bożeny Szaynok oraz Natalii Aleksium, w których przedstawione zostały wybrane aspekty działalności Bundu w latach 1944–1949. Podjęte zostały głównie zagadnienia dotyczące programu politycznego partii oraz jej kontaktów z innymi partiami politycznymi na „żydowskiej ulicy”. Pominięto natomiast działalność społeczną, kulturalną, materialną Bundu, a także działalność partii w okresie powojennym, strukturę komitetów bundowskich i organizacji przy nim afiliowanych¹⁶. Dokładniej został przedstawiony wcześniejszy okres działalności partii. Był on wdzięcznym polem badań zarówno historyków, jak i politologów z Polski oraz z zagranicy. W ostatnich latach daje się zauważyć zainteresowanie historią i historiografią żydowskich socjalistów, ale głównie do 1939 r.¹⁷ Historię Bundu od chwili powstania, ale tylko do 1944 r. opisali też sami bundowcy¹⁸.

14 *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000.

15 *Jewish Politics in Eastern Europe: The Bund at 100*, red. J. Jacobs, Nowy Jork 2001.

16 *Ibidem*; D. Engel, *Bund po Holocauście: pomiędzy odnową a samolikwidacją*, [w:] *Bund. 100 lat historii 1897–1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000, s. 289–303; N. Aleksium, *Bund a syjoniści w Polsce po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Ibidem*, s. 325–345; B. Szaynok, *Bund i komuniści żydowscy w Polsce po 1945 r.*, [w:] *Ibidem*, s. 305–324.

17 Zob. np.: B. B-ki [?], *Was iz konstituierende ferzamlung*, Genewa 1905; R. Gechtman, *The Debates on the National and Jewish Question in the Second International and the Jewish Labor Bund, 1889–1914*, [w:] *Rebels Against Zion. Studies on the Jewish Left Anti-Zionism*, red. A. Grabski, Warszawa 2011; *idem*, *Lewica przeciwko Izraelowi. Studia o żydowskim lewicowym antysyjonizmie*, Warszawa 2008; S. Bergman, *Przyczynki do historii Bundu*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1992, nr 2–3 (162–163); J. Jacobs, *Bundist Anti-Zionism in Interwar Poland*, „Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte” 2005, t. 33; *idem*, *The Bund in Vilna, 1918–1939*, „Polin” 2013, t. 25; B. Johnpoll, *The Politics of Futility*; G. Pichkan, „Gegen den Strom” der Allgemeine Judushe Arbeiterbund „BUND” in Polen 1918–1939, Stuttgart–München 2001; *idem*, *Uwagi o Bundzie*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2003, nr 1/205; J.D. Zimmerman, *Poles, Jews and the politics of nationality, 1892–1914*, Madison 2004; F. Wolff, *Neue Welten in der Neuen Welt. Die transnationale Geschichte des Allgemeinen Jüdischen Arbeiterbundes 1897–1947*, Köln–Weimar–Wien 2014; M. Trębacz, *Izrael Lichtenstein. Biografia żydowskiego socjalisty*, Łódź 2016; M. Kozłowska, *Świetlana przyszłość? Żydowski Związek Młodzieżowy Cukunft wobec wyzwań międzywojennej Polski*, Kraków 2016. W tłumaczeniu na język angielski z jidysz ukazały się wspomnienia Bernarda Goldsteina (*Twenty Years with the Jewish Labor Bund. A Memoir of Interwar Poland*, tłum., red. M.S. Zuckerman, Indiana 2016 (oryg. tytuł: *Cwancik jor in warszewer Bund: 1919–1939*, Nowy Jork 1960).

18 I. Sz. Hertz, *Der Bund in Bilder. 1897–1957*, Nowy Jork 1958; *idem*, *Di geschichte fun Bund in Lodż*, Nowy Jork 1958; *Di geschichte fun Bund*, t. I–III, red. G. Aronson, S. Dubnow-Erich, I. Sz. Hertz, E. Nowogródzki, Ch. Sz. Každan, E. Szerer, Nowy Jork 1960–1966; *Di geschichte fun Bund*, t. IV, red. S. Dubnow-Erich, I. Sz. Hertz, Ch. Sz. Každan, E. Szerer, Nowy Jork 1972; *Di geschichte fun Bund*, t. V, Nowy Jork 1981; E. Nowogródzki, *Żydowska Partia Robotnicza BUND w Polsce w latach 1915–1939*, Warszawa 2005.

Dziejom Bundu po wojnie poświęcone zostały tylko fragmenty opracowań Daniela Blatmana¹⁹ i Davida Sluckiego²⁰. Prace dotyczą wąsko przedstawionej historii kierownictwa partii, poruszając głównie zagadnienia programu politycznego i kontaktów przedstawicielstwa Bundu w Polsce z twórcami organizacji bundowskich za zachodnią granicą Polski. Brak natomiast w tych opracowaniach charakterystyki całego środowiska politycznego. Poza tym obraz Bundu w Polsce został ukazany w obu pozycjach z perspektywy Bundu działającego poza Polską. Postrzegał on „polski” Bund przez pryzmat samolikwidacji jako organizację przegraną, nie potrafiącą odnaleźć się w nowych realiach, a część z jej działaczy, którzy przeszli do PPR, a następnie do PZPR, jako zdrajców ideałów partii.

W obu opracowaniach autorzy opierali się głównie na dokumentach „zachodniego” Bundu²¹. W przypadku Blatmana, również znajdujących się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. W publikacjach nie zostały dotychczas wykorzystane nieznane dokumenty dotyczące działalności partii, znajdujące się w Archiwum Żydowskim Instytutu Historycznego oraz w Archiwach Instytutu Pamięi Narodowej. Również nie wszystkie tytuły prasowe Bundu i organizacji przy nim afiliowanych zostały wykorzystane w wymienionych opracowaniach. David Slucki nie wykorzystał w swojej pracy ani jednego dokumentu czy tytułu prasowego w języku polskim z powodu niezajomości języka. Za główne zadanie swojej pracy uznał opisanie organizacji bundowskich po wojnie, rozproszonych po całym świecie, natomiast tezy odnośnie do działalności Bundu w Polsce, powtórzył za Blatmanem.

Przystępując do pisania pracy, czułam się zatem zobligowana do ukazania całego politycznego środowiska Bundu w powojennej Polsce, aby przedstawić ostatni etap żydowskiego ruchu socjalistycznego w Polsce, stanowiący zarazem jeden z ostatnich rozdziałów historii Żydów na naszych ziemiach. W tym celu, niezależnie od lektury prasy, literatury oraz kwerend źródłowych, skorzystałam z relacji kilku ostatnich uczestników wydarzeń politycznych z lat 1944–1949, żyjących i działających w środowisku żydowskim.

Problemem badawczym jest próba zrekonstruowania najmniej znanego schyłkowego okresu aktywności Bundu, analiza jego działalności, przedstawienie zasięgu i struktury, składu członkowskiego, programu i jego realizacji oraz ocena dokonań, znacze-

19 D. Blatman, *For Our Freedom and Yours. The Jewish Labour Bund in Poland 1939–1949*, Londyn 2003 (242 ss.).

20 D. Slucki, *The International Jewish Labor Bund after 1945. Toward a Global History*, New Brunswick–New Jersey–Londyn 2012, rozdz. II: „On the Ruins of the Old World. The Bund in Central and Eastern Europe”, podrozdz.: „Between Fascism and Communism”, s. 56–74 (książka zawiera 265 ss.).

21 Nazwy „zachodni” Bund – będę używała na określenie organizacji bundowskich powstałych po wojnie we Francji, Wielkiej Brytanii oraz w USA, w celu uniknięcia powtórzeń i wymieniania za każdym razem tych wszystkich państw.

nia i miejsca w środowisku żydowskim, od jego odrodzenia w 1944 r. (od powstania komitetu lubelskiego partii) – do samolikwidacji partii w styczniu 1949 r. Przy czym jest to obraz Bundu widziany od wewnątrz społeczności żydowskiej, w tym głównie samych członków partii. Przedstawienie oceny środowiska bundowskiego przez polskie grupy polityczne wymaga ogromnej kwerendy prasowej i archiwalnej oraz odrębnego potraktowania tematu, co nie jest przedmiotem moich badań i nie wpłynęłoby na zmianę obrazu działalności Bundu po 1945 r.

Ukazując „ostatni rozdział” dziejów socjalistów żydowskich w Polsce, zamierzam przede wszystkim pokazać, jak wśród bundowców ewoluowała ideologia partii, jakie nastąpiło przewartościowanie haseł, przed wojną fundamentalnych dla tego ruchu, m.in. odnośnie do autonomii narodowo-kulturalnej, oraz – jak partia, która przed wojną dominowała na „żydowskiej ulicy”, radziła sobie z faktyczną jej marginalizacją w nowych powojennych realiach. Marginalizacją spowodowaną zdziśiatkowaniem społeczności żydowskiej w latach zagłady, a jednocześnie wzrostem znaczenia ideologii syjonizmu i uczuć narodowych w perspektywie odbudowy własnego państwa w Palestynie. Tradycyjny, przedwojenny program Bundu musiał się zderzyć z nowym podejściem do fundamentów swojej ideologii. Coraz częściej Żydzi w Polsce i poza jej granicami myśleli, że skoro ginęli jako naród, to mogą żyć jako naród. Do tego zaś potrzebne jest stworzenie własnego państwa żydowskiego, gdzie Żydzi czuliby się u siebie, a nie jako obcy, rozproszeni w diasporze. Z drugiej strony, działacze Bundu dostrzegali w Polsce upodobnianie systemu rządów do modelu sowieckiego i odchodzenie od zasad demokracji. Było to przyczyną zróżnicowanych decyzji członków Bundu, którzy bądź godzili się z monopolistyczną pozycją PZPR, bądź pozostawali wierni tradycji i modelowi socjaldemokratycznemu. Po samolikwidacji partii, mogli wybierać emigrację albo decydowali się na zawieszenie aktywności politycznej.

W swej książce dużo miejsca poświęcam nie tylko analizie programu politycznego i opisaniu kontaktów politycznych wewnątrz środowiska żydowskiego w powojennej Polsce, ale też ukazaniu stosunków ze środowiskiem bundowskim poza nią. Ważne wydaje się pokazanie w tej pracy zmiany nastawienia bundowców do emigracji, jak i do powstania wspólnej organizacji bundowskiej, zrzeszającej organizacje rozproszone po całym świecie przez stworzenie Komitetu Koordynacyjnego Bundu. Przed wojną było to niemożliwe w związku z uzyskaniem autonomii narodowo-kulturalnej w kraju zamieszkania.

W wielu pracach przedstawiających historię Bundu i organizacji przy nim afiliowanych przed 1939 r., używane są wymiennie polskie określenia członków partii: „bundowcy”, „cukunftowcy” i „skifiści”, z kalkami z języka żydowskiego: „bundyści”, „cukunftyści”, których – zgodnie z zapisem w publikacjach Bundu w języku polskim – nie będę stosować. Nie będę również stosować cudzysłówów. Mam nadzieję, że zapisy te zostaną ujednolicone w kolejnych opracowaniach nt. Bundu.

W cytatach ze źródeł w języku polskim pozostawiłam pisownię oryginalną, cytaty ze źródeł w języku żydowskim i angielskim tłumaczyłam dosłownie, aby odzwierciedlić styl, w jakim zostały napisane.

Bazę źródłową stanowią zarówno dokumenty wytworzone przez Bund, znajdujące się w archiwach polskich (Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Archiwa Instytutu Pamięci Narodowej [dalej: AIPN] w oddziałach: warszawskim, łódzkim, krakowskim, szczecińskim i wrocławskim, Archiwum Państwowym we Wrocławiu [dalej: AP Wrocław]) i zagranicznych (Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, Archiwum Diaspory w Tel Awiwie, Archiwum YIVO w Nowym Jorku, w tzw. Archiwum Bundu), jak i dokumenty wytworzone przez poszczególne komitety oraz oddziały Centralnego Komitetu Żydów w Polsce czy inne instytucje współpracujące z żydowskimi socjalistami (Archiwa w Londynie: National Archives – zawierające informacje nt. współpracy m.in. z Partią Pracy w Wielkiej Brytanii)²². Udało mi się odnaleźć bogatą „spuściznę”, jaką pozostawili po sobie bundowcy. Składają się na nią protokoły z zebrań komitetów organizacyjnych, korespondencja, fotografie oraz wspomnienia członków będących aktywnymi działaczami Bundu w powojennej Polsce. Przez wiele lat leżała ona w magazynach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, zapakowana w szary papier z adnotacją: „zniszczyć”. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych prowizorycznie zostały oczyszczone i uporządkowane przez Augusta Grabskiego. Dzięki uprzejmości kierownictwa Archiwum ŻIH, Agnieszki Reszki i Moniki Taras, mogłam się z nimi szczegółowo zapoznać i wzbogacić naszą wiedzę o dziejach partii w latach 1944–1949. W celu skorzystania z dokumentacji partii, uporządkowałam ją (według układu geograficzno-chronologicznego) i ułożyłam w teczkach w 24 pudłach (5 m bieżących akt). Akta już po napisaniu książki (jesienią 2016 r.) zostały podzielone na jednostki archiwalne. W związku z tym, powołując się na akta z zespołu Bund w Archiwum ŻIH, zastosowałam zapis: Bund, akta n.).

Oprócz dokumentów, wykorzystywałam również prasę wydawaną w językach polskim i żydowskim przez Bund w Polsce i na Zachodzie oraz prasę innych – w tym żydowskich – ugrupowań politycznych, a także CKŻwP. W trakcie analizy artykułów czy dokumentów wytworzonych przez partię i organizacje przy niej afiliowane, miałam wielokrotnie problem z identyfikacją uczestników wydarzeń, gdyż autorzy pisali w formie bezosobowej: uchwalono, zrobiono, zorganizowano, lub podmiotem była partia, np. „Centralny Komitet, lub miejski komitet Bundu: uchwalili”. Innym problemem była identyfikacja imion, gdyż nawet w większości spisów członków organizacji, wymieniani są oni głównie z nazwisk, z pominięciem inicjałów imienia.

Konstrukcję książki oparłam na porządku problemowo-chronologicznym, przedstawiając w kolejnych rozdziałach problemy i wydarzenia związane z odtwarzaniem,

²² Winna jestem podziękowania Fundacji z Brzezia Lanckorońskich, dzięki której mogłam wykonać badania w archiwach i bibliotekach w Londynie wiosną 2007 r.

działaniem i głównymi problemami podejmowanymi przez partię. Strukturalnie praca składa się z 7 rozdziałów, te zaś z podrozdziałów, w których podejmowane są zagadnienia szczegółowe wymagające wyodrębnienia. Staram się w nich ustalić chronologię i wskazać 3 etapy istnienia Bundu w Polsce:

1. Jesień 1944 r. – 1946 r.: odbudowa życia i struktur partii (w 1946 r. powstała większość komitetów bundowskich). Problemy te przedstawię w rozdz. I–III;
2. 1947 r. – pierwsza połowa 1948 r.: okres „małej stabilizacji” partii. 1947 r. przebiegał głównie pod hasłami organizacji oraz uroczystych obchodów 50-lecia istnienia partii. Omówię te kwestie w rozdz. IV–VI;
3. Druga połowa 1948 r.– styczeń 1949 r.: zmierzch partii i wkroczenie na drogę zjednoczenia z PPR, czego wynikiem było złożenie „samokrytyki” przez część bundowców i samolikwidacja partii. Zagadnienia te zostaną przedstawione w rozdz. VII.

W rozdz. I pt. „Odradzanie Bundu”, ukazę proces odbudowy partii w początkowym okresie jej istnienia po zakończeniu działań II wojny światowej (jesień 1944 r. – 1946 r.). Wówczas, jak już wspomniałam, powstała większość komitetów na terenie całej Polski. W rozdziale przedstawię też zarys struktury partii, ze wskazaniem różnic w stosunku do okresu przed 1939 r., jak też odmienności pomiędzy poszczególnymi komitetami. Dokonam również analizy zweryfikowanego programu politycznego Bundu, dostosowanego do nowych realiów. Podejmę także próbę scharakteryzowania składu CK wybranego w latach 1945–1946 oraz wyodrębnienia i przedstawienia istniejących wewnątrz partii 4 opcji programowych, różniących się odmiennym podejściem do koncepcji dalszego istnienia.

W rozdz. II i III omówię współpracę Bundu z innymi organizacjami politycznymi oraz stosunek jego członków do ówczesnych realiów politycznych Polski „Lubelskiej”. W rozdz. II przedstawię aktywność Bundu na tzw. żydowskiej ulicy politycznej, w wydziałach i Prezydium CKŻwP oraz w miejscowych komitetach żydowskich, ze wskazaniem punktów „zapalnych” pomiędzy bundowcami a innymi ugrupowaniami (środowiskami) politycznymi. Było to widoczne na łamach prasy bundowskiej oraz żydowskich komunistów i syjonistów. Bundowcy poddawali krytyce nie tylko programy, ale również prasę, która – według nich – z założenia miała być wolna od polityki i faworyzowania poszczególnych partii. Dotyczyło to wydawanych przez Wydział Kultury i Propagandy CKŻwP: „Dos Naje Lebn” i „Biuletynu Żydowskiej Agencji Prasowej”. Natomiast w rozdz. III pt. „Bund na „polskiej ulicy” politycznej”²³, pokażę stosunek Bundu do działających ówczynie polskich partii politycznych, szczególnie do PPS, której udzielił poparcia, oraz współpracę z PPR. Spróbuję wskazać różnice

23 „Polska ulica” polityczna – terminu tego będą używać na określenie działalności Bundu wśród polskich ugrupowań politycznych, w tym na forum Krajowej Rady Narodowej (dalej: KRN) i Sejmu Ustawodawczego, zamiast stosowania opisu polska scena polityczna. Termin ten jest analogiczny do terminu „żydowska ulica”.

regionalne odnośnie do tych zagadnień, istniejące w poszczególnych miastach, w których działał Bund. Przedstawię zaangażowanie żydowskich socjalistów w ówczesne wielkie akcje polityczne, w tym udział w akcji przedwyborczej w 1946 r. (prowadzonej m.in. na łamach prasy partyjnej, jak i podczas spotkań komitetów dotyczących Referendum) oraz w wyborach do Sejmu Ustawodawczego w styczniu 1947 r., w których Bund występował wspólnie z PPS na listach „bloku demokratycznego”²⁴. Analizie zostaną poddane treści wystąpień przedstawiciela żydowskich socjalistów – doktora Michała Szuldenfreia²⁵ podczas posiedzeń KRN, dotyczące udziału społeczności żydowskiej w odbudowie ładu w państwie polskim.

24 „Blok demokratyczny” – blok partii i stronnictw politycznych powstały wokół PPR i popierający jej politykę. W jego skład wchodziły: tzw. odrodzona PPS, Stronnictwo Ludowe (dalej: SL) i Stronnictwo Demokratyczne (dalej: SD).

25 Dr Michał Szuldenfrei (1887 Częstochowa – 1965 Warszawa) z zawodu adwokat. Do wybuchu wojny mieszkał w Krakowie, gdzie w 1910 r. ukończył studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1911 r. uzyskał dyplom doktora prawa. Do IX 1939 r. prowadził własną kancelarię adwokacką. W latach 1930–1938 – członek Rady Adwokackiej w Krakowie. Jeden z najaktywniejszych członków Bundu w Krakowie, w 1905 r. jeden z założycieli Żydowskiej Partii Socjalistycznej w Galicji (tzw. Galicyjskiego Bundu). Przez pewien czas przewodniczący Bundu w Krakowie. Uchodził za teoretyka Bundu. Znany i uznawany w środowisku bundowskim oraz poza nim. Utrzymywał bliskie kontakty z przywódcami Bundu w Warszawie. Po wybuchu wojny we IX 1939 r. razem z innymi opuścił Kraków i przebywał we Lwowie do VI 1940 r., skąd został wywieziony w ramach III deportacji do Maryjskiej Republiki ZSRS do Jozskar Oła. Stamtąd wyjechał w 1944 r. Członek Związku Patriotów Polskich (dalej: ZPP). W 1944 r. przyjechał do Lublina. Objął stanowisko dyrektora Biura Prawnego przy Prezydium PKWN, a następnie w Prezydium Rady Ministrów. 25 VII 1944 r. wybrany podczas posiedzenia Zarządu Głównego ZPP w ZSRS w Moskwie do KRN. Od VIII 1944 r. poseł KRN z listy PPS, a następnie Sejmu Ustawodawczego. Publikował na łamach „Folkscajtung” pod nazwiskiem i pseudonimem „Marianer”. Przez cały powojenny okres zwolennik kompromisów w politycznej działalności Bundu, a przeciwnik kapitulacji i samorozwiązania. W 1946 r. był z wizytą w USA z delegacją bundowców, w latach 1946–1948 kilkakrotnie na konferencjach bundowskich w Szwajcarii i w Belgii, w tym na pierwszej Konferencji Komitetu Koordynacyjnego. Pierwszy przewodniczący CK Bundu po 1945 r. w Polsce. Po likwidacji partii usunął się z życia politycznego i nie wstąpił do PZPR. Po 1950 r. dalej pracował jako pracownik państwowy w Urzędzie Rady Ministrów. Po 1950 r. wykładał prawo morskie i lotnicze w Szkole Głównej Służby Zagranicznej. Jego śmierć została zauważona i uczczona poza Polską we wszystkich bundowskich ośrodkach. W uroczystościach pogrzebowych uczestniczył m.in. premier Polski Józef Cyrankiewicz (zob.: AYIVO, Archiwum Bundu, sygn. RG-1400, ME 40, Folder 163; AAN. KRN 342, akta osobowe Michała Szuldenfreia; AIPN Warszawa, sygn. IPN (Akta Paszportowe) AP 2087304; sygn. IPN BU 1264/264, Notatka sporządzona na podstawie akt personalnych i śledczych w XII 1952 r., k. 17–18; *Stosunki polsko-izraelskie (1945–1967). Wybór dokumentów*, oprac. Sz. Rudnicki, M. Silber, Warszawa 2009, s. 185; *Gesztornbn dr. Michał Szuldenfrei*, „Unzer Sztyme” 1965, nr 132 (8514), s. 1; E. Szerer, *Cum ondenk... Dr. Michał Szuldenfrei*, „Unzer Tsait” 1965, s. 36–38; *Macejwe off kejwer fun chawer Michał Szuldenfrei*, „Unzer Tsait” I 1967, s. 47; *Dr Michał Szuldenfrei*, „Lebns-Fragn” VI–VII 1965; M. Szuldenfrei, „Głos Wybrzeża” 2 VII 1965; E. Szerer, *Dr. Michał Szuldenfrei*, [w:] *Doires Bundistn*, t. III, Nowy Jork 1968, s. 103–108).

W rozdz. IV – w ujęciu problemowym – poddam analizie różne formy aktywności Bundu w Polsce po wojnie. Zwrócę szczególną uwagę na nowe znaczenie i rozumienie przez bundowców podstawowego terminu *miszpochedikajt* (rodzinnosc). Dla większości członków partii władze Komitetu obok towarzysza partyjnego stawały się substytutem utraconej rodziny, co stanowiło konsekwencję minionej wojny i Zagłady. W tym rozdziale wskażę też działania partii w celu polepszenia sytuacji materialnej członków. Przedstawię różnorodne formy pomocy socjalnej (tworzenie miejsc pracy w spółdzielniach, pomoc materialna) dla członków i sympatyków partii. Opiszę także inne formy aktywności partyjnej, m.in. uczestnictwo w obchodach pierwszomajowych i w jubileuszach partii.

Żadna z partii nie może istnieć, jeśli nie ma środka masowego przekazu, jakim po wojnie była prasa²⁶, dlatego poddam analizie działalność publicystyczną Bundu, w tym wydawanie: „Biuletynu Bundu”, „Głosu Bundu” oraz „Folkscajtung”. Obok pomocy materialnej i akcji propagandowych, Bund, próbując odbudować struktury, starał odwoływać się do swojej długiej historii i tradycji. Miała w tym pomóc odbudowa archiwum partii oraz upamiętnienie bohaterstwa bundowców, a także cukunftowców i skifistów, którzy ponieśli śmierć w latach Zagłady. Był to zakres działania przede wszystkim Komisji Historycznej, powstałej przy Centralnym Komitecie Bundu. Opis aktywności Komisji, przejawiającej się w upamiętnianiu losu polskich Żydów w okresie wojny i okupacji niemieckiej oraz w udziale reprezentantów Bundu m.in. w obchodach rocznic powstania w getcie warszawskim czy likwidacji getta, posłuży mi do przedstawienia procesu kształtowania przez Bund wizerunku walki z hitlerowskimi Niemcami.

Rozdz. V pt. „Bund a syjonizm” zostanie poświęcony jednemu z głównych elementów ideologii bundowskiej – antysyjonizmowi. Na przykładzie zmiany postaw bundowców wobec syjonizmu oraz opinii Bundu wyrażanych na łamach prasy odnośnie do tego ruchu polityczno-społecznego, można zauważyć proces rewidowania jednego z głównych poglądów żydowskich socjalistów wobec państwa żydowskiego, które stanowiły podstawę ideologii Bundu przed 1939 r. Osłabienie walki bundowców z ideologią syjonizmu, chociażby przez poparcie emigracji Żydów z Polski oraz w oficjalnym stanowisku wobec powstałego w 1948 r. państwa Izrael, pokazuje, że w nowej rzeczywistości można i należy dokonać rewizji głównych idei, którym byli wierni od początku ich politycznego ruchu.

---

26 Innym środkiem przekazu informacji jest radio. Bund nie miał własnej stacji ani audycji radiowej. Informacje o aktywności partii można było usłyszeć w ramach audycji radiowych, przygotowywanych od 1945 r. w jidysz przez Referat Radiowy istniejący w ramach Wydziału Kultury i Propagandy przy CKŻwP. Były one słyszalne również poza Polską. Na treść audycji składały się m.in. informacje propagandowe dotyczące aktywności politycznej Żydów w Polsce. W przypadku Bundu, dotyczyły zjazdów krajowych, 50-lecia partii oraz jej likwidacji (zob.: AŻIH, CKŻwP. Wydział Kultury i Propagandy, sygn. 303/XIII/68–112).

W rozdz. VI przedstawię relacje „polskiego” Bundu z „zachodnim”, na przykładzie kontaktów ze środowiskami w USA, we Francji (Paryż) i w Wielkiej Brytanii (Londyn), które to ośrodki w większości zostały stworzone przez bundowców – emigrantów z Polski przed i po wybuchu II wojny światowej oraz przedstawicieli tzw. ziomkostw. Przeanalizuję genezę i podłoże trudnej współpracy pomiędzy bundowcami, którzy przed 1939 r. byli aktywistami partii w granicach Polski, ale po wojnie przyszło im działać na terenie różnych państw. W 1948 r. doprowadziło to – z powodu polityki władz polskich – do konfliktu i musiało zakończyć się zerwaniem kontaktów oraz odejściem „polskiego” Bundu z powstałego w 1947 r. Ogólnoświatowego Komitetu Koordynacyjnego Bundu.

W rozdz. VII przedstawię proces likwidacji Bundu – ostatniego etapu istnienia partii w Polsce, który rozpoczął się oficjalnie w kwietniu 1948 r. podczas Krajowej Narady Bundu we Wrocławiu i trwał do 16 stycznia 1949 r. Poddam analizie proces likwidacji komitetów miejscowych oraz próby indoktrynacji bundowców w duchu stalinowskim przez niektórych ich własnych towarzyszy, aby w zaistniałej sytuacji złożyli samokrytykę dotychczasowej działalności i wyrzekli się swoich ideałów oraz wstąpili do PPR, a następnie do PZPR. Pokażę różne postawy bundowców będących we władzach partii, wobec zaistniałej sytuacji. Niejako podsumowaniem rozdziału będzie analiza działalności Komisji Likwidacyjnej Bundu, do której zadań należało uregulowanie spraw partii i organizacji przy niej afiliowanych (zamknięcie lokali, inwentaryzacja wyposażenia oraz likwidacja dokumentacji), co zostało zakończone do końca czerwca 1949 r.

Książkę zamykają aneksy zawierające kopie głównych dokumentów programowych Bundu w Polsce po II wojnie światowej oraz fotografie obrazujące działalność żydowskich socjalistów.

Na koniec pragnę serdecznie podziękować wszystkim, którzy życzliwie wspierali mnie radami na różnych etapach powstawania książki. Podziękowania za wiele cennych uwag składam prof. dr. hab. Grzegorzowi Nowikowi, promotorowi mojej rozprawy doktorskiej, która jest podstawą obecnej publikacji, recenzentom rozprawy – prof. dr. hab. Grzegorzowi Mazurowi oraz nieżyjącemu już prof. dr. hab. Jerzemu Holzerowi i recenzentowi książki prof. dr. hab. Grzegorzowi Berendtowi. Dziękuję też kolegom i koleżankom z Instytutu Studiów Politycznych PAN. Podziękowania również zechcą przyjąć: dr August Grabski, dr Magdalena Kozłowska oraz dr Zbigniew Palski. Rodzinie zaś, szczególnie mojemu mężowi Karolowi, dziękuję za wsparcie i wyrozumiałość.